

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

מוות, זיכרון ומיתוס: סיקור מות מדינאים ואנשי רוח בעיתונות העברית: 1995–1904

ברק בר-זוהר*

תקציר

עבודת הדוקטורט בחנה את סיקור מותם של עשרה מדינאים ושלושה אנשי רוח בעיתונים עבריים בין השנים 1904-1995. שדה המחקר כלל גיליונות של 14 עיתונים שראו אור בתקופת הישוב העברי בארץ ישראל ובמדינת ישראל במהלך החודש שלאחר פטירת 13 האישים. העיתונים שעמדו במוקד המחקר היו: *חבצלת*, *השקפה*, *הצפירה*, *הארץ*, *דואר היום*, *חזית העם*, *המשקיף*, *דבר*, *ידיעות אחרונות*, *חרות*, *על המשמר*, *הצופה*, *מעריב* *המודיע*. המדינאים שהכיסוי העיתונאי של מותם נותח היו: בנימין זאב הרצל, חיים ארלוזורוב, זאב ז'בוטינסקי, חיים ויצמן, יצחק בן-צבי, לוי אשכול, דוד בן-גוריון, משה דיין, מנחם בגין ויצחק רבין. במקביל, נבחרו אנשי הרוח חיים נחמן ביאליק, שמואל יוסף עגנון ונתן אלתרמן.

מחקר זה הכיל רקע תיאורטי נרחב שהציג ודן באופן אינטגרטיבי וביקורתי במושגים: היסטוריה, מיתוס, זיכרון קולקטיבי, אירועי מדיה, מנהיגות ועיתונות. ניתוח הממצאים נע באופן שיטתי וקווי במעלה השנים לאורך המאה ה-20, והסתייע במידה רבה בשלוש גישות מוכרות מחקר התקשורת: סדר יום, מסגור והבלטה. פרק הממצאים והניתוח כלל 14 תתי-פרקים. הוא נפתח בתת-פרק שהציג אב-טיפוס של סיקור מות מדינאים ואנשי רוח בעיתונות עברית מודפסת. 13 תתי-הפרקים הבאים נערכו כך שלכל מדינאי ואיש רוח הוקדש חלק שניתח, הראה והסביר כיצד יצרו העיתונים אירוע מדיה, סייעו לעצב זיכרון קולקטיבי והבנו מיתוס הרואי או שנוי במחלוקת לאחר מותו. לבסוף, פרק הדיון והמסקנות דן באופני הסיקור הנבדלים של כל עיתון, בפרקטיקות הדיווח המגוונות, בהבנית המיתוס ההיסטורי של כל מנהיג ובחידושים, תמורות, רפורמות, דפוסים וחריגות שחלו בשיטת הכיסוי העיתונאי לאורך 91 השנים.

רקע תיאורטי

מחקר זה הציע ניתוח טקסטואלי רחב-ממדים ומקיף, שנשען על שלוש גישות תיאורטיות עיקריות: אירועי מדיה, זיכרון קולקטיבי ומיתוס. ראשית, המחקר הבהיר כיצד עיתונים עבריים יצרו אירוע מדיה (Dayan & Katz, 1992) לאחר מותם של עשרה מדינאים ושלושה אנשי רוח. דניאל דיין ואליהוא כ"ץ ניתחו והראו כיצד התרחשויות בולטות, שתועדו ותוכו לצופים על ידי הטלוויזיה האמריקאית, עצרו את שגרת הסיקור, השתלטו על סדר היום התקשורתי ועמדו בראשו לאורך זמן. לטענתם, ביכולתה של הטלוויזיה לשדר ולעצב תחושות של אחדות לאומית, להעצים את ההתרחשות על ידי הענקת נופך דרמטי ותיאטרלי, לחשוף מתחים חברתיים ולהדגיש קונפליקטים פוליטיים. בזמן שדיין וכ"ץ התמקדו במדיום הטלוויזיוני, עבודת מחקר זו בחנה

* ד"ר ברק בר-זוהר (barakbarzohar@gmail.com) הוא מידען מחקר במכון מופ"ת. עבודת הדוקטורט של בר-זוהר, בהנחיית פרופ' עוזי אלידע, אושרה על ידי החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה בחודש פברואר 2019.

סיקור טקסי אבל ממלכתיים במדיום העיתונאי, שהיה, כידוע, כלי תקשורת נפוץ במיוחד בישראל בין השנים 1904–1995 (סופר, 2011). לאורך השנים, חוקרי תקשורת רבים הציעו הבחנות והסתכלויות נוספות לאירועי מדיה (אלידע, 2014; Nossek, 2008). יש הגורסים כי עיתונים מודפסים באירופה ובארצות הברית הצליחו ליצור ולתווך אירועי מדיה גדולי-מימדים כאשר סיקרו התרחשויות כגון הרצח של ג'ון פ. קנדי (Bosch, 2010; Dahmen & McLain, 2016).

שנית, מחקר זה הציע ניתוח יסודי שהיטיב לשקף כיצד 14 העיתונים הללו סייעו לעיצוב זיכרון קולקטיבי (Meyers, Zandberg & Neiger, 2014; Nora, 1996) על רקע מותם של משוררים, סופר, פוליטיקאים, נשיאים וראשי ממשלה. לפי המשגת הזיכרון הקולקטיבי, קהילות מפתחות, מלטשות, משכתבות ומנחילות את זיכרון עברן. הזיכרון מסוגל להדגיש את ייחודן ועוזר להן לשמר את דימוין העצמי החיובי ולהנחילו בתוך הקבוצה במרוצת הזמן. למעשה, הזיכרון הקולקטיבי יכול להגדיר את הזיקות הקיימות בין הפרט לבין קבוצתו, בינו לבין קבוצות אחרות ולהעניק משמעויות ייחודיות לאדם זה כחלק מקולקטיב (Hallbwachs, 1980). הזיכרון הקולקטיבי אינו מתאר בצורה אובייקטיבית את העבר של הקבוצה, החברה, העם או מנהיגיה, אלא מספר את סיפורי העבר שלהם באופן המקדם את קיומם הנוכחי. כלומר, הגם שהייצוג מבוסס על אירועים אמיתיים, הוא מתארם בצורה מוטה, סובייקטיבית וסלקטיבית. למעשה, התיאור הסיפורי של העבר מהול בהשמטת עובדות והיבטים מסוימים, בהוספת מידע שמהימנותו מוטלת בספק ובהצעת פרשנות על אודות האירועים שהתרחשו (Meyers, Zandberg & Neiger, 2014; Schwartz, 2009, 2013).

שלישית, המונח מיתוס (המגיע מן המילה היוונית *mythos*, שמשמעה סיפור) מהווה מושג מפתח בעבודת מחקר זו. מיתוס הוא סיפור עץ אשר, על פי רוב, מתאר אירועים בעלי משמעות עמוקה או חשיבות יוצאת דופן ומסמל ערכים נעלים עבור חברי קהילה מסוימת. על-פי-רוב, המיתוס מתבסס על סיפורי העבר, האגדתיים או המציאותיים, של אלים נשגבים או מנהיגים אמיצי-לב (Lincoln, 1999). לפרשנותה של גראוויס-קובלסקי (2015), מיתוס הינו אירוע בעל חשיבות מיוחדת עבור קהילת אנשים ששימרה סיפור מסוים. על פי רוב, המיתוס נועד לקדם סדר חברתי, ארגוני, תרבותי או פוליטי מסוים והוא פועל ומופעל בדרגות עוצמה שונות. המיתוס בא לידי ביטוי הן בחיי השגרה באמצעות שימוש בסמלים הן במהלך אירועים ייחודיים כגון טקסים.

הבניה של מיתוס לאומי הינה מרכיב אוניברסאלי וחשוב ביותר בגיבוש טקסיות ורטוריקה לאומית. לראייה, החל מצמיחת ניצני הלאומיות באירופה בשלהי המאה ה-18, המיתוס הלאומי היווה אלמנט חשוב בשיח הציבורי-פוליטי, כאשר סייע להגדיר את גבולותיה המדומיינים של האומה ולהבנות דימוי של קהילה מאוחדת (Anderson, 1991; Levinger & Franklin-Lytle, 2001). המיתוס אף סייע להגדיר דמויות מסוימות כמחנכה, מגניה, מייצגיה, מנהיגיה ואליליה של הקהילה שחבריה הרכיבו את האומה ולהכתירם כ"משוררים לאומיים" או "אבות מייסדים" (Dobson, 1992; Smith, 1999). הגם שמחקרים רבים המתמקדים בחקר המיתוס מתייחסים לתנועות לאומיות בכללותן, מחקר זה בחן, הציג והסיק על ההאנשה של המיתוס הלאומי בראי סיקור מותם של פרטים שהובילו והנהיגו את התנועה הציונית, הישוב העברי ומדינת ישראל.

מעריך המחקר

המחקר ניתח את סיקור מותם של עשרה מדינאים ושלושה אנשי רוח בין השנים 1904-1995 בעיתונים חבצלת, השקפה, הצפירה, הארץ, דואר היום, חזית העם, המשקיף, דבר, ידיעות אחרונות, חרות, על המשמר, הצופה, מעריב והמודיע. קורפוס נרחב זה הכיל יומון עברי נפוץ וחשוב שראה אור באותה תקופה ברחבי אירופה (הצפירה), עיתונים שיצאו לאור בתקופת הישוב היהודי בארץ ישראל וחדלו להתקיים, יומונים ושבועונים שנוסדו לפני קום המדינה ונסגרו לאורך שנות פעילותה של מדינת ישראל, עיתונים שהוקמו לפני 1948 ונסגרו לאורך השנים ועיתונים הרואים אור עד היום. הבחירה לעסוק במגוון עיתונים – מפלגתיים, פופולאריים, אליטיסטיים, מסורתיים וחרדיים – נבעה מתוך שאיפה להציג תמונה מקיפה של השיח העיתונאי בישוב היהודי בארץ ישראל ובמדינת ישראל.

כאמור, המדינאים שהסיקור העיתונאי של מותם נותח היו: בנימין זאב הרצל (יולי, 1904), חיים ארלוזורוב (יוני, 1933), זאב ז'בוטינסקי (אוגוסט, 1940), חיים ויצמן (נובמבר, 1952), יצחק בן-צבי (אפריל, 1964), לוי אשכול (פברואר, 1969), דוד בן-גוריון (דצמבר, 1973), משה דיין (אוקטובר, 1981), מנחם בגין (מרץ, 1992) ויצחק רבין (נובמבר, 1995). אנשי הרוח שנבחרו היו: חיים נחמן ביאליק (יולי, 1934), שמואל יוסף עגנון (פברואר, 1970) ונתן אלתרמן (מרץ, 1970). קנה המידה המרכזי בבחירת 13 הדמויות שנותחו, לצד מעמד המדיני, שיוכם הפוליטי ודימויים הציבורי, היה עצימות הסיקור העיתונאי של מותם. קרי, עצם כיסוי פטירתם כאירוע מדיה רב-רושם. במילים אחרות, 13 מקרי הבוחן הללו הכילו כמויות רחבות-היקף של מידע עיתונאי ונתפסו, כפועל יוצא מכך, כיצירות תקשורתיות עוצמתיות. שאלת המחקר יצאה מנקודת הנחה שהעיתונים העבריים אכן יצרו אירועי מדיה, לקחו חלק בעיצוב זיכרון קולקטיבי והבנו מיתוסים מכוננים באמצעות סיקור מותם של עשרת המדינאים ושלושת אנשי הרוח. על כן, השאלה שהנחתה את השאלות, ותתי-השאלות הייתה **כיצד**, ולא **האם**. אכן, שאלה זו איפשרה מענה רחב-היקף, מעמיק ומושכל. ליתר דיוק, העבודה נסמכה על שאלת מחקר רחבה, ממנה נגזרו שלוש תתי-שאלות:

1. כיצד עיתונים עבריים סיקרו את מותם של עשרה מדינאים ושלושה אנשי רוח בין השנים 1904–1995?
1. א. כיצד עיתונים אלו יצרו אירוע מדיה באמצעות סיקור מותם?
1. ב. כיצד העיתונים הללו תרמו לעיצוב זיכרון קולקטיבי באמצעות סיקור זה?
1. ג. כיצד הבנו העיתונים מיתוס באמצעות הסיקור?

ממצאים

חלקו הפותח של פרק הממצאים הציע אב-טיפוס של מודל עיתונאי, שאיגד את פרקטיקות הכיסוי שבאמצעותן סוקר מותם של עשרת מדינאים ושלושת אנשי רוח בין השנים 1904-1995. ביניהן ניתן למנות את העיתונאי בקדמת הבמה, ריבוי משתתפים, העצמת האישיות, תקשורת חזותית, שושלתיות של מנהיגים וסיפור קטן על איש גדול (בר-זוהר, 2018). בהמשך, על מנת להציע בחינה טקסטואלית מעמיקה ככל הניתן, פרק הממצאים כלל סקירה תמציתית של האקלים החברתי, הפוליטי והמדיני בישוב העברי או במדינת ישראל בתקופה שקדמה למות האישיות וגם תיאור של מצב העיתונות העברית בישראל בכל מועד פטירה. כאמור, פרק הממצאים נערך ונבנה כך שלכל

מדינאי ואיש רוח הוקדש תת-פרק שניתח, הראה והסביר כיצד יצרו העיתונים אירוע מדיה, תרמו לעיצוב זיכרון קולקטיבי והיבנו מיתוס הרואי, או שנוי במחלוקת, לאחר מותו.

על קצה המזלג, במהלך סיקור החודש שלאחר מותם של המדינאים ואנשי הרוח באו לידי ביטוי פערים ניכרים בהתייחסויות אל כל אחד מהם מבחינת הפרקטיקות העיתונאיות, היקפי הדיווחים והנימה הכללית. מחד גיסא, רוב האישים המנוחים תוארו כדמויות מפתח שייסדו והובילו את התנועה הציונית, הציבו בקדמת הבמה את התרבות העברית וכוננו וסימלו את הממלכתיות הישראלית החדשה. כך, למשל, בנימין זאב הרצל הועלה לדרגת "קדוש" בעיתונים *השקפה והצפירה*. הוא תואר כאדם נשגב וכאליל. העיתונים החמיאו לו על יופיו, הציגו אותו כגדול מנהיגי העם היהודי והדגישו את חזונו הנבואי. בהמשך לכך, העיתונים הציגו את דוד בן-גוריון כאסטרטג, כנביא, כמנהיג בחסד עליון וכמדינאי שהנהיג את התנועה הציונית, הכריז על עצמאות מדינת ישראל, פיקד על הגנתה וסימל את סגולתה בין העמים. בין אם הסיקור היה אוהד ומעריץ ובין אם התייחס גם לקווים מעשיים, תקיפים ותועלתניים באופיו, במהותו ובמורשתו, הדומיננטיות של בן-גוריון בשיח העיתונאי (של סיקור מותו ושל כיסוי פטירתם של מנהיגים אחרים, שהעיתונים השוו אותם אליו, הזכירו אירועים בהם נכח לצדם, הציגו את המתים כממשיכי דרכו ועוד) ייצבה וקיבעה את מעמדו החלוצי, העילאי והמיתי בפנתיאון הלאומי של מדינת ישראל.

עוד חשוב לציין כי העיסוק בעברו, בדמותו ובדפוסי מנהיגותו של יצחק רבין שיקף כינון של מיתוס קדוש מעונה שנהרג על מזבח השלום. לראייה, רבין נהפך בין לילה לייצוג המובהק של היהודי החדש ("הצבר"), לדמות אגדתית המסמלת ערכי סובלנות ולסמל החתירה לשלום. כפי שמראה הספרות התיאורטית, לאחר מותו של אדם, נהוג להדגיש את ההיבטים המחמיאים בזכרו ולהצניע ולהתעלם מתכונות שליליות ומעבר שנוי במחלוקת. לאחר ההתנקשות ברבין, שהכתה גלים בזירה המקומית והעולמית, תיאוריה זו קיבלה משנה תוקף; שכן, מתוך מאות רבות של כתבות שהוקדשו לו, אירועים פחות מחמיאים מעברו – כגון: חיבתו לטיפה המרה, חלקו בהרג אנשי ארגון צבאי לוחם (אצ"ל), אי-יציבותו הנפשית ברגעי מפתח, חשבון הדולרים של אשתו בארצות הברית והססנותו הפוליטית – כמעט ולא הוזכרו.

כהנגדה לאופנים בהם סוקרו מותם של הרצל, בן-גוריון ורבין (הגם שזאב ז'בוטינסקי ומנחם בגין זכו לטקס הנצחה מרשים וסיקור עיתונאי הוגן ומכובד), בחלק מן המקרים נמצאו גם ניסיונות לדחיקתם והרחקתם אל מחוץ לגבולות מרחבי הזיכרון הלאומי ולהציגם (ולהבנות את זכרם) כמנהיגי המוסדות הבלתי רשמיים של התנועה הציונית ומדינת ישראל. לצורך הדגמה, מותו של ז'בוטינסקי ירד מהכותרות בעיתון *דבר* כבר ימים ספורים לאחר מותו. יתר על כן, דברים אלו פורסמו *בז'בוטינסקי* יומיים לאחר מותו של בגין: "אוטוקרט קטנוני ונקמון, שלא היסס להטיל דופי בחברים שהפגינו עצמאות כלשהי. הוא הדיח דור שלם של רויזיוניסטים בלי להניד עפעף והתעמר באנשים שלא הלכו בתלם. [...] מאז שפרש, הותיר אחריו עם מקיז דם בלבנון, כלכלה על סף התמוטטות ותהליך שלום מוקפא. הוא לא השאיר אחריו חזון או תקווה – רק אגדה על בגין שלא הייתה אלא בדמיון של אוהביו ומעריציו" (מרקוס, 12.3.1992). כמו כן, ברנע (13.3.1992) ערער על דימויו כגיבור עם ובחר לרדת לפסים אישיים: "הוא לא אכל מלאווח אצל התימנים ולא קוסקוס

אצל המרוקאים. אלא, הוא אכל את העוף המכובס שלו ברחוב רוזנבאום ושתה את התה שלו, במשכן הכנסת, עם חלב ולא עם נענע".

הסיקור הביקורתי של מותו של בגין הגיע לשיאו במוסף הסאטירי של *דבר*. העיתון הקדיש את שני דפי המוסף הסאטירי שלו לבגין והתייחס באופן סרקסטי ופוגעני לאירועים ומהלכים שנויים במחלוקת מעברו. תחושות תדהמה עלולות היו להיגרם מקריאת המוסף, משום שדובר בנושאים רגישים (כגון חללי צה"ל בלבנון) וכן הצגת בגין כטרוריסט יהודי הנרדף על ידי השלטון הבריטי. בין האמירות העוקצניות, פורסמו המשפטים הבאים: "בגין נאסף אל אבותיו, כי בין הבנים לא נשארה חלקה פנויה", "עשרות אלפים התפללו בבתי הכנסת לשלום מנחם בגין, והוסיפו לו 650 שמות", "אם לכל אחד יש את הבגין שלו, אז למה אף אחד לא מסגיר אותו?" "שרון לא השתתף בלוויית בגין בגלל שהוא לא הולך ללוויות של חללי מלחמת לבנון" (*דבר*: המוסף הסאטירי, 13.3.1992).

מסקנות

כלל הניתוחים הטקסטואליים סייעו לחשוף כי נרטיב קונצנזואלי, שביטא את תקומתו של העם היהודי – מפזורה לשואה, לקוממיות ולעצמאות – בא לידי ביטוי דרך סיקור מותם של המדינאים ואנשי הרוח. נרטיב זה הונע, בין השאר, על ידי עיטור הכיסוי העיתונאי במוטיבים היסטוריים בעלי משמעויות מיתולוגיות ודרך הצגת המנוחים כדמויות מיתיות מכוננות, שסימלו מנהיגות יהודית חדשה. המתים מוסגרו כחלוצים פורצי דרך, זקופי גו, אמיצי לב ויפי תואר, שהובילו את האומה אל יעדים נכספים: חזרה למולדת האבות, החייאת התרבות העברית, ביצור הביטחון הלאומי והקמת מדינה ליהודים. דרך הרכיבים הספרותיים-היסטוריים-לאומיים הללו, היומונים והשבועונים היבנו את דימויים של האישים המנוחים כסמני העבריות החדשה, המדינאות המזהירה והממלכתיות הישראלית.

בד בבד, בעוד שהעיתונים הבליטו והאדירו את האתוס הציוני על ידי סיקור מותם של רוב המדינאים ואנשי הרוח, הם הדירו, או הפחיתו בחשיבותם, של אלו שלא תאמו לנרטיב הגמוני זה. אמנם עבודת מחקר זו שיקפה על פי רוב טקס הנצחה מרשים וסיקור עיתונאי מכבד, מהלל ומרומם. ברם, בחלק מן המקרים נמצאו גם ניסיונות לדחיקת והרחקת מנהיגים מחוץ לגבולות מרחבי הזיכרון הלאומי. לראייה, שני המנהיגים שנתפסו כמזוהים עם התנועה הרוויזיוניסטית, זאב ז'בוטינסקי ומנחם בגין, הוצגו לא-אחת כמנהיגי המוסדות הבלתי רשמיים של התנועה הציונית שהשתייכו למחנה יריב. על רקע זה, עבודת מחקר זו העניקה משנה תוקף לטענה ההיסטורית לפיה מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) החזיקה ביתרון ניכר בתהליכי עיצוב הזיכרון הקולקטיבי והבנית מיתוס המנהיגות היהודית החדשה בשל הנגישות אל העיתונים, הגופים והתאגידים, שדאגו לתחזק את הדומיננטיות הפוליטית וההגמוניה התרבותית שלה.

לפי מסקנה נוספת, הסיקור העיתונאי של מותם של המדינאים ואנשי הרוח אצר בתוכו הבניה של מיתוס ציוני מתקדם. כלומר, באמצעות אלפי התייחסויות משבחות ומאדירות למנהיגים המנוחים, בבחינת "אחרי מות קדושים אמור", נראה היה שהעיתונים חתרו לאיחוי, ריפוי, שיקום והבניה מחדש של תודעת העבר הקולקטיבי הקסטטרופאלי היהודי וכן לאיחוד, גיבוש והעצמת

האומה המתחדשת. שהרי, הבנית מיתוס דמותם של המנהיגים העניקה במידה רבה לגיטימציה להצגת והצדקת האידיאלים והמטרות של התנועה הציונית ולגיבוי מדיניות הממשלה הישראלית. לראייה, העיתונים – שרובם תמכו, בלשון המעטה, בהקמת, ביסוס, פיתוח ושגשוג מדינה ליהודים בארץ ישראל – העלו על נס את פעולותיהם של המדינאים ואנשי הרוח המנוחים למען הישוב העברי ומדינת ישראל. לפיכך, רוב המנהיגים המנוחים מוסגרו, הוצגו והונצחו כפרטים נועזים ששבו אל אדמת האבות, הפריחו את השממה, לחמו עבור המולדת והעניקו לאומה מדינה רעננה וחדשה על מגש הכסף.

רשימת המקורות

- אלידע, ע' (2014). **העולם בצהוב: לידת עיתונות ההמון הארץ ישראלית (מ'הצבי' ל'האור' - 1884-1914)**. תל אביב: המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית.
- בר-זוהר, ב' (2018). הסיקור העיתונאי של הרציחות של חיים ארלוזורוב ושל יצחק רבין. **קשר**, 51, 23–36.
- גראוויס-קובלסקי, א' (2015). **הצודקים והנרדפים: מיתוס, טקס ותעמולה בתנועת חרות: 1948–1965**. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- סופר, א' (2011). **תקשורת המונים בישראל**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Bosch, F. (2010). European media events. *European History Online*, 7, 15 – 29.
- Dahmen, N. S. & McLain, H. (2016). Kennedy anniversary photos tell story of beloved leader. *Newspaper Research Journal*, 37(2), 102 – 112.
- Dayan, D. & Katz, E. (1992). *Media events*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Dobson, M. (2001). *The making of the national poet: Shakespeare, adaptation and authorship 1660–1769* (2nd Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Hallbwachs, M. (1980). *Collective memory*. New York: Harper Colophon.
- Levinger, M. & Franklin-Lytle, P. (2001). Myth and mobilization: The tridiac structure of nationalist rhetoric. *Nation and Nationalism*, 2, 177 – 179.
- Lincoln, B. (1999). *The prehistory of mythos and logos: Theorizing myth – Narrative, ideology and scholarship*. Chicago: Chicago University Press.
- Meyers, O., Zandberg, E., & Neiger, M. (2014). *Communication awe: Media memory and Holocaust commemoration*. London: Palgrave MacMillan.
- Nora, P. (1996). *Realms of memory*. New York: Columbia University Press.
- Nossek, H. (2008). News media-media events: Terrorist acts as media events. *Communications*, 33(3), 313 – 330.
- Schwartz, B. (2009). *Abraham Lincoln in the post-heroic era: History and memory in late twentieth-century America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schwartz, B. (2013). Our Lincoln. *Society*, 50, 503 – 505.

Smith, A. D. (1999). *Myths and memories of the nation*. Oxford: Oxford University Press.

מקורות עיתונאיים

- ברנע, נ. (13.3.1992). בגין נתן, בגין לקח. *ידיעות אחרונות*. עמ' 4 – 5 (מוסף סוף השבוע).
- דבר : המוסף הסאטירי. (13.3.1992). *דבר*. עמ' 21 – 22 (מוסף סוף השבוע).
- מרקוס, י. (12.3.1992). בגין שלא היה. *הארץ*, עמ' ב'1.